

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА В СФЕРІ ПРАВ ЛЮДИНИ В ЕПОХУ ЦИФРОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Хаустова М.Г.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри
теорії та філософії права*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Хаустова М. Г. Державна політика в сфері прав людини в епоху цифрових трансформацій.

Робота присвячена висвітленню поняття прав і свобод людини в умовах глобалізаційних процесів. Проаналізовано поняття людського виміру глобалізації, фактори, що впливають на зміст прав і свобод людини та народів. Зокрема визначені стандарти прав людини у сфері сучасних інформаційних технологій. Визначено, що трансформація суспільства обумовлена розвитком інформаційного суспільства та поступовим переходом до суспільства знань, впливом цифровізації на всі суспільні процеси. Активне використання цифрових технологій в різних напрямках життєдіяльності зумовило постановку питання про необхідність і достатність прав і свобод людини і громадянина, та виокремило поняття цифрові права і свободи людини. Узагальнюючи різні підходи, визначено, що *глобалізація прав людини* – це процес впливу на права людини різних чинників та факторів міжнародного значення (політичних, соціальних, економічних, інформаційних тощо) в окремих країнах; взаємозалежність соціального стану індивіда від життя народів та людства в цілому та навпаки; це універсалізація позитивного світового досвіду в галузі прав людини, визнання та закріплення універсального статусу прав та свобод людини, їх захисту на міжнародному рівні. Проаналізовано, що особисті права і свободи людини, як відомо, є невід’ємними від безпеки людини, суспільства і держави. За цих умов актуальною постає проблема пошуку балансу між захистом приватності, у тому числі інформаційної приватності життя людини, та потребами захисту інформаційної і національної безпеки. Тобто, в умовах правової держави та розвитку інформаційного суспільства мають бути законодавчо визначені обмеження довільного поведіння з правами людини, зокрема в інформаційній сфері. Вказана проблема значно актуалізувалася в сучасних умовах цифрових трансформацій та введення надзвичайної ситуації, пов’язаної з карантинно-обмежувальними заходами, що сприяло виявленню низки важливих питань, які потребують термінового опрацювання. Трансформація суспільства обумовлена розвитком інформаційного суспільства та поступовим переходом до суспільства знань, впливом цифровізації на всі суспільні процеси. Активне використання цифрових технологій в різних напрямках життєдіяльності зумовило постановку питання про необхідність і достатність прав і свобод людини і громадянина, та виокремило поняття цифрові права і свободи людини.

Визначено, що до цифрових прав відносять і такі фундаментальні права, як свобода вираження думки і слова, приватність, право на інформацію, право на участь в управлінні державними справами тощо, і такі, як право бути забутим, право на анонімність чи навіть право на Інтернет.

В сучасній науковій літературі виокремлені та досліджуються такі нові права, і як право бути забутим, право на анонімність, право на захист персональних даних, право на цифрову освіту та доступ до цифрових знань; права, пов’язані із захистом генетичної інформації; права на участь в обороті майна в цифровій сфері тощо. Зазначається, що особливо вразливим в епоху цифрової трансформації стає *право на приватність*, яке є одним із головних прав, які втілюють свободу людини у її негативному розумінні, тобто свободу від втручання ззовні, *право на освіту* також активно розвивається в епоху цифровізації. Визначено нове право – *«право на цифрову смерть»*. Приділена увага групі цифрових прав, які покликані забезпечити реалізацію конституційних принципів в сфері демократичного устрою нашої держави, так категорія *«електронна демократія»* міцно входить в сучасний конституційно-правовий вжиток. Зроблений висновок, що забезпечення безпеки в інформаційно-комуніка-

ційному середовищі стає пріоритетним напрямком науково-технічної діяльності, вимагаючи істотної уваги й зусиль з боку людини, суспільства, владних структур і юридичної науки держави.

Ключові слова: глобалізація, права людини, державна політика, цифрові технології, цифрові трансформації, цифрові права, приватність, модернізація, інтелектуальна власність, Інтернет, електронна демократія, електронний уряд.

Haustova M. State policy in the field of human rights in the era of digital transformation.

The work is devoted to the concept of human rights and freedoms in the context of globalization. The concept of the human dimension of globalization, the factors influencing the content of human and peoples' rights and freedoms are analyzed. In particular, human rights standards in the field of modern information technologies have been determined. It is determined that the transformation of society is due to the development of the information society and the gradual transition to a knowledge society, the impact of digitalization on all social processes. The active use of digital technologies in various spheres of life has led to the question of the need and sufficiency of human and civil rights and freedoms, and highlighted the concept of digital human rights and freedoms. Summarizing different approaches, it is determined that the globalization of human rights is a process of influencing human rights of various factors and factors of international importance (political, social, economic, information, etc.) in individual countries; the interdependence of the social status of the individual from the life of peoples and humanity as a whole and vice versa; it is the universalization of positive world experience in the field of human rights, recognition and consolidation of the universal status of human rights and freedoms, their protection at the international level. It is analyzed that personal rights and freedoms are known to be inseparable from the security of man, society and the state. Under these conditions, the problem of finding a balance between the protection of privacy, including information privacy, and the need to protect information and national security becomes relevant. That is, in the conditions of the rule of law and the development of the information society, restrictions on the arbitrary treatment of human rights, in particular in the information sphere, should be legally defined. This problem has become significantly more relevant in the current context of digital transformation and the introduction of an emergency situation related to quarantine and restrictive measures, which has helped to identify a number of important issues that need urgent attention. The transformation of society is due to the development of the information society and the gradual transition to a knowledge society, the impact of digitalization on all social processes. The active use of digital technologies in various spheres of life has led to the question of the need and sufficiency of human and civil rights and freedoms, and highlighted the concept of digital human rights and freedoms.

Digital rights include fundamental rights, such as freedom of expression, privacy, the right to information, the right to participate in public affairs, etc., and such as the right to be forgotten, the right to anonymity, or even the right to the Internet. .

The modern scientific literature identifies and explores such new rights as the right to be forgotten, the right to anonymity, the right to personal data protection, the right to digital education and access to digital knowledge; rights related to the protection of genetic information; the right to participate in the turnover of property in the digital sphere, etc. It is noted that the right to privacy, which is one of the main rights that embody human freedom in its negative sense, ie freedom from outside interference, is particularly vulnerable in the digital transformation era. The right to education is also actively developing in the digital age. A new right has been defined – the «right to digital death». Attention is paid to the group of digital rights, which are designed to ensure the implementation of constitutional principles in the democratic system of our state, so the category of «electronic democracy» is firmly in modern constitutional and legal usage. It is concluded that ensuring security in the information and communication environment is becoming a priority area of scientific and technical activities, requiring significant attention and efforts from man, society, government agencies and legal science of the state.

Key words: globalization, human rights, public policy, digital technologies, digital transformations, digital rights, privacy, modernization, intellectual property, Internet, e-democracy, e-government.

Постановка проблеми. Основний принцип сучасних глобалізаційних процесів – *людський вимір глобалізації*, який повинен продемонструвати увесь спектр її впливу на людину, на народи, їх образ життя. Відомо, що ідеологічною основою глобалізаційних процесів, є *максимізація індивідуальної свободи*, що відбивається в ідеології неолібералізму, згідно якої головне прагнення людини зводиться до досягнення високого рівня економічного, технологічного, політичного і інформаційного розвит-

ку. Інструментом такого гуманітарного вияву є *права людини та права народів* як головні ціннісні характеристики тих умов їх життєдіяльності, які покликані забезпечити свободу, справедливість, гідність, ідентичність нації. Якщо будь-які аспекти глобалізації не витримують перевірки правами людини, слід однозначно визнати їх антигуманними.

Дедалі частіше в юридичній літературі використовується інститут «глобалізації прав людини». Частіше за все в літературі він зустрічається у вигляді: «глобалізація в галузі прав людини», «глобалізація та права людини», «глобалізація у людському вимірі» тощо. Так, Л.С. Леонова відмічає, що «оптимальним визначенням глобалізації в галузі прав людини може бути визнання універсального статусу прав людини, закріплення прав і свобод людини у їх захисті на міжнародному рівні»[1, с.306].

Мета та завдання. Проаналізувати сутність державної політики в сфері прав і свобод людини в умовах глобалізаційних процесів та подальшого розвитку інформаційного суспільства, викликаного впливом цифровізації на всі суспільні процеси.

Виклад основного матеріалу. Людство давно усвідомило необхідність закріплення основних прав людини з метою їх забезпечення всіма державами світу в умовах глобалізаційних процесів. У зв'язку з цим було прийнято ряд основоположних міжнародно-правових актів, серед яких Загальна декларація прав людини 1948 р., у якій було визначено що «кожна людина має право на соціальний та міжнародний порядок, при якому права та свободи, які викладені в Декларації, можуть бути повністю здійснені»[2]. Згідно нормам та стандартам міжнародного права в галузі прав людини, такий міжнародний та соціальний порядок повинен будуватися на визнанні невід'ємної гідності людини, поваги до прав людей на самовизначення та забезпечення соціального прогресу на підставі рівності та недискримінації, що спираються на участь розвитку та заохочення в мирному, взаємозалежному і підзвітному світі.

Глобалізація є не просто економічним процесом, а включає соціальний, політичний, екологічний, культурний та правовий аспекти, які впливають на здійснення у повному обсязі всіх прав людини і основних свобод[3, С.56]. У процесі глобалізації слід керуватися фундаментальними принципами, що лежать в основі всієї сукупності прав людини, такими як справедливість, участь, підзвітність, недискримінація, прозорість, інклюзивність і рівність як на національному, так і на міжнародному рівнях, що забезпечують повагу різноманіття, терпимість, а також міжнародне співробітництво і солідарність.

Узагальнюючи різні підходи, можливо визначити, що *глобалізація прав людини* – це процес впливу на права людини різних чинників та факторів міжнародного значення (політичних, соціальних, економічних, інформаційних тощо) в окремих країнах; взаємозалежність соціального стану індивіда від життя народів та людства в цілому та навпаки; це універсалізація позитивного світового досвіду в галузі прав людини, визнання та закріплення універсального статусу прав та свобод людини, їх захисту на міжнародному рівні.

Особисті права і свободи людини, як відомо, є невід'ємними від безпеки людини, суспільства і держави. За цих умов актуальною постає проблема пошуку балансу між захистом приватності, у тому числі інформаційної приватності життя людини, та потребами захисту інформаційної і національної безпеки. Тобто, в умовах правової держави та розвитку інформаційного суспільства мають бути законодавчо визначені обмеження довільного поведіння з правами людини, зокрема в інформаційній сфері. Вказана проблема значно актуалізувалася в сучасних умовах цифрових трансформацій та введення надзвичайної ситуації, пов'язаної з карантинно-обмежувальними заходами, що сприяло виявленню низки важливих питань, які потребують термінового опрацювання.

Використання цифрових технологій породило процеси революційних перетворень в сучасному суспільстві – так звану цифрову революцію, цифрову трансформацію суспільних відносин, яка виражається в застосуванні сучасних цифрових технологій в різних сферах діяльності людини і як фактор динамічного розвитку привела до створення цифрової економіки, формування інститутів цифрового права, нової конфігурації соціальних відносин на базі використання соціальних мереж, Інтернету, інших інформаційно-комунікаційних технологій[4].

Відповідно до п. 3 Положення про Міністерство цифрової трансформації України (далі – Положення), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 856, існує чіткий перелік сфер реалізації діяльності Міністерства, а отже визначено напрями державної політики, пов'язані з процесами цифровізації. Питання розвитку цифрових навичок та цифрових прав громадян об'єднано в одну сферу, що вказує на комплексний підхід держави. Створення державою умов для забезпечення громадянам можливості розвитку своїх цифрових навичок, з одного боку, та

формування правового підґрунтя для реалізації комплексу цифрових прав є запорукою успіху цифровізації в державі [5]. Загалом, на рівень інформаційної культури людини, включає аспекти розвитку цифрових навичок, впливають численні фактори, серед яких окрему увагу варто приділяти питанням забезпечення цифрових прав людини.

Варто зазначити, що про інформаційні права в чистому вигляді людство заговорило відносно нещодавно, адже вони вважаються правами четвертого покоління прав людства. Ці права ще часто виокремлюють в комплекс віртуальних прав. Як зазначає Маляренко Т., безпека людини і права людини є тісно пов'язаними. Вона базується на забезпеченні прав людини, а також враховує права людини "третього покоління", в тому числі право на розвиток і право на мир [6, с. 17].

Яскравим прикладом інформаційних прав є ст. 12 Загальної декларації прав людини (далі – Декларація), яка виокремлює свободу від втручання в особисте і сімейне життя, від посягання на недоторканність житла, таємницю кореспонденції. Очевидно, що в частині про таємницю кореспонденції є чітко виражене право на приватність.

Узагальнюючи сутність поділу прав людини на покоління, зазначимо, що перше покоління прав людини сформувалося на основі впровадження ідеї рівності всіх перед законом, що передбачає рівні права будь-якої людини незалежно від раси, статі, кольору шкіри тощо, тобто такі, що людина має від народження (негативні права); друге покоління прав людини базується на формуванні соціальних, економічних та культурних прав, реалізація яких неможлива без організаційно-правового забезпечення їх реалізації з боку держави (позитивні права); третє покоління включає в себе ті права, реалізація яких передбачає гуманістичний підхід до людини в цілому, адже ці права розглядаються через призму прав націй, народів, певного соціального осередку, людства в цілому; четверте покоління пов'язане з певними науковими відкриттями та дослідженнями тих можливостей, яких досі людство не мало. Останнє стосується багатьох сфер життя людини, однак в інформаційній сфері такі права часто пов'язують із появою Інтернету, розвитком ІКТ загалом, появою кардинально нових пристроїв для реалізації своїх потреб, наприклад, технології Інтернету речей (IoT)[7, С.39]. Інноваційність технологій викликає закономірні питання щодо правового регулювання таких правовідносин, потреби зміни та/або вдосконалення механізмів забезпечення прав людини, а також виділення нових, які також можуть виступати об'єктом захисту. Українському законодавцю також відомі певні новели, пов'язані з правами людини у Всесвітній мережі.

Резолюцією Парламентської асамблеї Ради Європи 1877 (2012) було закріплено свободу слова та інформації в Інтернеті та он-лайн ЗМІ [8]. Здається, що мова йде про вже відому юристам конструкцію "свобода слова", однак з появою Інтернету виникли складнощі в реалізації даної свободи у віртуальному просторі, що змушує виділяти певні права та свободи, які є похідними від вже існуючих. Деякі дослідники вирізняють такі права і свободи як вільний доступ до Інтернету, свобода слова у Всесвітній мережі, вільний доступ до інформації через Інтернет. Таким чином, спостерігаємо деталізацію та розгалуження вже відомих у світі прав та свобод людини на такі, які пов'язані саме з процесом цифровізації. Більш вдалою видається пропозиція про виділення суміжних прав, таких як свобода зібрань та об'єднань онлайн, право на (цифрову) освіту та доступ до цифрових знань [3, с. 41].

Технологічні платформи на принципах розподіленого реєстру (blockchain та ін.), Інтернет речей (Internet of Things), штучний інтелект і машинне навчання (artificial intelligence), хмарні сервіси і обчислення (cloud computing), «розумні» комплекси та пристрої (Smart Everything), аналітичні бази великих даних (Big Data), віртуальна і доповнена реальність (augmented & additive reality), умови кібербезпеки (cybersecurity), а також соціальні мережі і платформи (Telegram, Facebook), електронні сервіси, які застосовуються в найрізноманітніших сферах людської діяльності – все це створило нові умови, новий «технологічний базис» для зміни традиційних правових інститутів і їх адаптації до нових реалій технологічного існування людства – цифрової екосистеми[5,с.18] .

Трансформація суспільства обумовлена розвитком інформаційного суспільства та поступовим переходом до суспільства знань, впливом цифровізації на всі суспільні процеси. Активне використання цифрових технологій в різних напрямках життєдіяльності зумовило постановку питання про необхідність і достатність прав і свобод людини і громадянина, та виокремило поняття цифрові права і свободи людини.

Термін «цифрові права людини» охоплює фактично два розуміння. У першому ним називають усі ті права, здійснення та захист яких тісно пов'язаний сьогодні з використанням цифрових інструментів або має суттєву онлайн-складову. У другому – лише ті права, які виникають або починають претенду-

вати на статус фундаментальних у цифрову епоху. Тому до цифрових відносять і такі фундаментальні права, як свобода вираження думки і слова, приватність, право на інформацію, право на участь в управлінні державними справами тощо, і такі, як право бути забутим, право на анонімність чи навіть право на Інтернет[9,с.21].

В сучасній науковій літературі виокремлені та досліджуються такі нові права, і як право бути забутим, право на анонімність, право на захист персональних даних, право на цифрову освіту та доступ до цифрових знань; права, пов'язані із захистом генетичної інформації; права на участь в обороті майна в цифровій сфері тощо[10,с.18].

Особливо вразливим в епоху цифрової трансформації стає **право на приватність**, яке є одним із головних прав, які втілюють свободу людини у її негативному розумінні, тобто свободу від втручання ззовні.

Деякі держави просунулися далі і закріпили **«право на цифрову смерть»**, яке діє за аналогією з заповітом. Французький закон № 2016-1321 від 7 жовтня 2016 року «Про цифрову республіку (державу)» дозволяє громадянам на законодавчому рівні зобов'язати постачальників online-послуг висловити волю громадянина щодо подальшої долі його персональної інформації.

На цій основі виникло інше право, безпосередньо пов'язане з цифровізацією суспільства – **право на Інтернет**, яке розглядається з двох позицій: 1) Інтернет розглядається як послуга в цілому та 2) як право на інформацію, розташовану в Інтернеті. У світовій практиці закріплення цього права здійснюється: визнанням Інтернету універсальною і загальнодоступною послугою (Естонія, Іспанія), закріпленням в конституції права на доступ до Інтернету (Греція, Португалія), визнанням цього права вищими судовими інстанціями (Франція, Коста-Ріка).

Відносно відокремленою групою цифрових прав є права, покликані забезпечити реалізацію конституційних принципів в сфері демократичного устрою нашої держави. Категорія **«електронна демократія»** міцно входить в сучасний конституційно-правовий вжиток. Активно розробляються форми «електронної» участі громадян в управлінні державними справами (громадські обговорення проектів нормативно-правових актів, різні види політичної активності, забезпечення системи прямого і зворотного зв'язку між виборцями та обранцями тощо). Особливої уваги в контексті реалізації виборчих прав громадян, а також розробки можливих правомірних способів дистанційного електронного голосування набуває проблема (поки ще не має свого ясного технічного рішення) електронної ідентифікації особи, покликаної спростити виборчу процедуру і підвищити електоральну активність громадян. Загалом, вплив нових технологій потроху завойовує усі галузі права. Так, очевидні зміни цифрові технології внесли в трудові права особи. В багатьох сферах економіки сучасні технології дозволяють виконувати трудову функцію поза місцем роботи і робочого місця, не тільки вдома (home office), але і на будь-якому місці (mobile office). Від працівника часто очікується, що він повинен бути доступним в будь-який час і на будь-якому місці[10,с.20]. У Франції 8 серпня 2016 року прийнятий Закон «Про працю, модернізацію соціального діалогу та забезпеченні кар'єри», одна з глав якого називається «Адаптація трудового права до цифрової епохи» [11]. Вона передбачає право працівника на відключення цифрових пристроїв (телефону та електронної пошти) з метою невтручання в час його відпочинку, відпустки, приватного та сімейного життя. Тобто, в неробочий час французькі працівники мають право не відповідати на дзвінки чи листи роботодавця. І дійсно, у вихідні та святкові дні французи практично «недоступні». Не менш важливі й права інтелектуальної власності.

Цифровий простір і кіберфізичні системи визначають нові виклики для **інституту інтелектуальної власності**. Нова реальність кіберпростору і кіберпослуг серед інших проблем акцентує увагу на питаннях безпеки використання інтелектуальної власності для всіх учасників цивільного обороту, включаючи самих правовласників. Створення побудованих за принципом комплексних технологій складних об'єктів (штучний інтелект, аналітичні структури на основі Big Data, самоврядні системи за типом Smart Everything тощо) формує запит на розширення переліку охоронюваних об'єктів інтелектуальної власності, зміни способів правової охорони в цифровому просторі, створення сегменту цифрових послуг як різновиду об'єктів інтелектуальної власності, створення «кібервласності» (права на віртуальні об'єкти цифрового простору).

Право на освіту сьогодні також активно розвивається в умовах цифровізації. Проблема формування єдиного електронного простору знань і розвитку законодавства в даній сфері, безперечно, є досить актуальною в умовах розвитку інформаційного суспільства. Очевидно, що єдиний електронний простір знань повинен передбачати тісний зв'язок науки, освіти, бібліотечної системи, системи загаль-

нодоступної інформації в мережі Інтернет. Саме на основі формування єдиного електронного простору знань повинен забезпечуватися перехід від інформаційного суспільства до суспільства знань. Інформація та рівень її застосування і доступності кардинальним чином впливають на економічні та соціокультурні умови життя громадян.

Покоління прав людини еволюціонують разом з розвитком цифрових технологій. Сфера дії раніше існуючих прав розширюється, з'являються нові права (зокрема, право на доступ до мережі Інтернет). Процес цифровізації незворотній і на сьогодні існує значний масив прогалин в законодавстві, які необхідно врегулювати [10, с.22].

Висновки. Ера цифрових технологій дає абсолютно нові та якісно інші можливості для реалізації прав і свобод людини, але в той же час вона створює нові виклики та загрози для забезпечення цих прав і свобод. Класичні права та свободи людини трансформуються, наповнюються новими аспектами та змістом, розгалужуються на такі, що пов'язані саме з процесом цифровізації [12]. Результати цифровізації багатьох сфер життя вимагають осмислення та адекватного формулювання правового механізму регулювання, реалізації та захисту вже існуючих та тих, які тільки на початку формування, прав людини з метою сталого соціально-економічного розвитку, забезпечення реалізації та захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Масова глобальна інформатизація України оголила всі ці питання, винесла їх на поверхню і, з одного боку, сьогодні дійсно сприяє інтелектуалізації людської діяльності, формуванню в національних державах наднаціональних структур щодо їх вивчення, але як і будь-який процес [13, С.94], вона привела суспільство до певних небезпек і загроз в інформаційно-комунікаційній сфері, а тому забезпечення безпеки в інформаційно-комунікаційному середовищі стає пріоритетним напрямком науково-технічної діяльності, вимагаючи істотної уваги й зусиль з боку людини, суспільства, владних структур і юридичної науки держави.

Список використаних джерел:

1. Леонова Л. С. Глобалізація прав людини. *Наукові записки*. Том 20. Спеціальний випуск. С.306-308.
2. Загальна декларація прав людини . Принята и провозглашена в резолюции 217 А(III) Генеральной Ассамблеи от 10.12.1948г. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015?lang=ru#Text
3. Хаустова М.Г. Проблеми і перспективи розвитку правової системи України в умовах глобалізації. *Вісник академії правових наук*, №1.2014. С.54-64.
4. Гиляка О.С. Особливості забезпечення окремих прав людини в умовах цифрової трансформації/ *Захист прав, свобод і безпеки людини в інформаційній сфері в сучасних умовах: Матеріали другої науково-практичної конференції*. 21 травня 2020 р., м. Київ. / Упоряд. : В.Г. Пилипчук, О.В. Петришин. Київ, 2020. 376 с.
5. Положення про Міністерство цифрової трансформації України: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.09.2019р. №856. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019%D0%BF#Text>
6. Маляренко Т. Безпека людини у мінливому світі: монографія. Донецьк: ТОВ "Східний видавничий дім". 2013. 200 с.
7. Головка О.М. Цифрова культура та інформаційна культура: права людини в епоху цифрових трансформацій. *Інформація і право*. 2019. № 4(31). С.37-44.
8. Резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи 1877 (2012). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz2/docs/1466_rez_1877.htm
9. Разметаева Ю. С. Цифрові права людини та проблеми екстериторіальності в їх захисті. *Право та державне управління*. 2020. №4. С.18-23.
10. Петришин О.В., Гиляка О.С. Права людини в цифрову епоху: виклики, загрози та перспективи. *Вісник Академії правових наук*. 2021. №1. С.15-23.
11. LOI n° 2016-1088 du 8 août 2016 relative au travail, à la modernisation du dialogue social et à la sécurisation des parcours professionnels. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000032983213&fastPos=3&fastReqId=644176944&categorieLien=id&oldAction=rechTexte>
12. Соснін О. Цифровізація як нова реальність України/ 18.01.2020. URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/tsyfrovizatsiya-yak-nova-realnist-ukrayiny/>
13. Хаустова М.Г. Права людини в інформаційному суспільстві в умовах глобалізаційних процесів. *Право та інновації*. 2021. № 3 (35). С.91-103.